

बांग्ला-हिंदी अनुवाद में स्नातकोत्तर सर्टिफिकेट कार्यक्रम (पी.जी.सी.बी.एच.टी.)

अनुवाद परियोजना

(जनवरी 2019 और जुलाई 2019 सत्रों में
प्रवेश लेने वाले विद्यार्थियों के लिए)

इन्दू
जन-जन का
विश्वविद्यालय

अनुवाद अध्ययन और प्रशिक्षण विद्यापीठ
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय
मैदानगढ़ी, नई दिल्ली-110 068

अनुवाद परियोजना (एम.टी.टी.पी.-001)

(जनवरी 2019 और जुलाई 2019 सत्रों में प्रवेश लेने वाले विद्यार्थियों के लिए)

कार्यक्रम कोड : पी.जी.सी.बी.एच.टी.

जैसा कि आपको बताया जा चुका है कि 'बांगला-हिंदी अनुवाद में स्नातकोत्तर सर्टिफिकेट कार्यक्रम' (पी.जी.सी.बी.एच.टी.) को पूरा करने के लिए आपको चार-चार क्रेडिट के चार पाठ्यक्रम करने होंगे। इस स्नातकोत्तर सर्टिफिकेट कार्यक्रम का चौथा पाठ्यक्रम (एम.टी.टी.पी.-001) 'अनुवाद परियोजना' का है। इस परियोजना के अंतर्गत आपको दी गई सामग्री का अनुवाद करना है। अनुवाद के लिए सामग्री संलग्न है। इसका अनुवाद करके आपको मूल्यांकन के लिए प्रस्तुत करना है। ध्यान रहे कि यह 'अनुवाद परियोजना' एक स्वतंत्र पाठ्यक्रम के समकक्ष है। इसमें उत्तीर्ण होना आवश्यक है।

परियोजना करने का तरीका

प्रस्तुत सामग्री को ध्यानपूर्वक पढ़ें। इससे आप समझ जाएँगे कि यह किस विषय से संबंधित है और इसमें प्रमुखतया क्या कहा गया है। इसके बाद आप इस सामग्री में से वे शब्द और मुहावरे आदि छाँटिए जिनका अर्थ अथवा जिनके हिंदी पर्याय आपको पता नहीं हैं। इन शब्दों को एक कागज पर नोट कर लीजिए। ध्यान दीजिए कि अनूद्य सामग्री के अनुवाद करते समय आपको कौन-कौन से कोश देखने की जरूरत है। विषय के अनुरूप समुचित कोशों में से उन शब्दों के पर्याय नोट कर लीजिए।

अब अनूद्य सामग्री को एक बार पुनः पढ़िए। गौर कीजिए कि अब की बार यह आपको ज्यादा अच्छी तरह समझ आती है कि नहीं। यदि कोई अंश समझ में न आ रहा हो तो उसे फिर से पढ़िए और पता लगाइए कि कठिनाई कहाँ है – शब्दों का अर्थ समझने में अथवा वाक्य-विन्यास को समझने में। यदि कोई वाक्य न समझ आ रहा हो तो उसे दूसरी बार, तीसरी बार पढ़िए।

इस सामग्री में प्रयुक्त संक्षिप्तियों पर ध्यान दीजिए। उनके पूर्ण रूप क्या हैं, जानने की कोशिश कीजिए। अधिकांश संक्षिप्तियों के पूर्ण रूप आपको इस सामग्री में ही मिल जाएँगे।

इस तरह अनूद्य सामग्री का अर्थ भली-भाँति समझ लेने के पश्चात उसका अनुवाद आरंभ कीजिए। अनुवाद करते समय भी शब्दकोश का भरपूर उपयोग कीजिए। जिन शब्दों के अर्थ आपको पता हैं उनके लिए भी शब्दकोश देखिए ताकि विषय और संदर्भ के अनुकूल पर्यायों का चयन कर सकें। वाक्य-विन्यास लक्ष्य भाषा (अर्थात् हिंदी/मलयालम) की प्रकृति के अनुसार कीजिए। यानी आपका बनाया वाक्य ऐसा लगे कि आप अनुवाद नहीं कर रहे बल्कि उस भाषा में मूल रूप में लिख रहे हैं। ऐसा तभी होगा जब आपकी वाक्य-रचना स्रोत में कहीं गई बात का अनुकरण न होकर लक्ष्य भाषा की कथन-शैली के अनुरूप और सहज होगी।

एक पैराग्राफ अथवा एक पृष्ठ का अनुवाद करने के बाद अपने अनुवाद को मूल सामग्री से मिलाइए और देखिए कि आपके अनुवाद का वही अर्थ निकल रहा है जो मूल कथन में कहा गया है। यदि अंतर दिखाई दे तो अपने अनुवाद में सुधार कीजिए। पूरी तरह आवश्यक होने के बाद अनुवाद को आगे बढ़ाइए। अगले पैराग्राफ/पृष्ठ के अनुवाद के बाद फिर यही जाँच-प्रक्रिया दोहराइए और अनुवाद करते जाइए।

अनुवाद पूरा करने के पश्चात उसे एक बाद फिर मूल सामग्री से मिलाइए और जाँच कीजिए कि आपका अनुवाद और मूल सामग्री समान अर्थ प्रकट करते हैं। यह भी जाँच कीजिए कि कहीं कोई पैराग्राफ, वाक्य अथवा वाक्यांश अनुवाद होने से छूट तो नहीं गया है। तत्पश्चात अनूदित सामग्री को साफ-साफ लिखकर हस्तालिखित रूप में लिखिए अथवा टंकण की व्यवस्था कीजिए।

अनुवाद परियोजना की प्रस्तुति

- अनुवाद परियोजना फुलस्केप आकार के कागज पर पर्याप्त हाशिया छोड़ते हुए एक तरफ टंकित कराके और बाइडिंग कराके प्रस्तुत करें।
- अनूदित परियोजना के आरंभिक पृष्ठ पर आपके इस कार्यक्रम का शीर्षक, पाठ्यक्रम कोड और शीर्षक, नामांकन संख्या, नाम, पता, अध्ययन केंद्र का कोड लिखा होना चाहिए और अंत में आपके हस्ताक्षर एवं प्रस्तुति की तिथि का उल्लेख होना चाहिए। इस तरह, आपकी 'अनुवाद परियोजना' का आरंभिक पृष्ठ इस प्रकार होगा :

कार्यक्रम का शीर्षक : बांग्ला—हिंदी अनुवाद में स्नातकोत्तर सर्टिफिकेट (पी.जी.सी.बी.एच.टी.)

पाठ्यक्रम कोड : एम.टी.टी.पी.—001

पाठ्यक्रम का शीर्षक : अनुवाद परियोजना

अध्ययन केंद्र का नाम:

नामांकन संख्या :

नाम :

पता :

हस्ताक्षर :

तिथि :

- अनुवाद परियोजना के साथ एक प्रमाण—पत्र भी लगाएँ जिसमें आपके अपने हस्ताक्षर सहित यह प्रमाणित किया गया हो कि आपने यह अनुवाद—कार्य स्वयं किया है और इसके लिए किसी व्यक्ति की सहायता नहीं ली गई है।
- अनुवाद परियोजना विश्वविद्यालय में निम्नलिखित पते पर व्यक्तिगत रूप से अथवा पंजीकृत डाक द्वारा भेजें :
कुलसचिव
विद्यार्थी मूल्यांकन प्रभाग (SED)
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विश्वविद्यालय
मैदान गढ़ी, नई दिल्ली—110068

अनुवाद परियोजना प्रस्तुत करने की अंतिम तिथि

जनवरी 2019 में प्रवेश लेने वाले विद्यार्थियों के लिए : 31 मई, 2019

जुलाई 2019 में प्रवेश लेने वाले विद्यार्थियों के लिए : 30 नवंबर, 2019

अंतिम तिथि के बाद भेजी गई परियोजना का मूल्यांकन विलंब से होगा और आप इस अध्ययन कार्यक्रम को देर से पूरा कर सकेंगे।

कृपया ध्यान दें :

प्रस्तुत की गई अनुवाद परियोजना की एक प्रति (फोटोकॉपी) अपने पास अवश्य रखें।

शुभकामनाओं सहित।

अनुवाद परियोजना

(एम.टी.टी.पी.-001)

1- निम्नलिखित का हिंदी में अनुवाद कीजिए।

10 × 8=80

(a)

राजामशाही सिंहोंने हेलोन दिये फिर करते होने वलालेन, 'कठाटि' ठिक बलौछ तो उग्रतर। आमार माधार आसेनि। उग्रतरेर धरा पड़तिछि तो शास्ति। से यधन निजेर देशे फिरे गिये बलावे सबाई बेदम हासवे। या ओ तोमार छुटि। आहि के आछिस, एके भालो करे खाइये घोड़ार पिछे जापिये देशेर बाहिरे पाठिये दे। देविस दिदेशि मानुष यस्तु आस्तिर येन जुटि ना हय।'

ऐ घटनार प्रवृत्ति अस्त्रावस्थाहू बुखालेन अबज्ञ भयकर हये याहै। राजामशाही यागते डुले गेछेन। देशेर राजा यादि यागते डुले याए तारा मातो बिपद असर नेहि। ये-केवल ओ देशेर जनाई राजार याग अस्ति प्रयोजन। राजार यागे अपराधीया तुत्तु हये धाकवे। यारा अपराधी नया, तारा भयं पावे। राजार आदल उग्रही हल याग। देहि यागही नेहि। ए तो उस्त रोग। याके बले याग-रोग। याग दियिये देवयार जला औरु खोजा उक हयोहे। राजवर्दिनाके सबाई चेपे धरेहेन।

वितीर निटिंडे राजवर्दि याधा चुलके मस्त्रीमशाहीके बनलेन, 'उस्तु तैरिर फर्मूला जेने दियोहि। किस्तु कोन उस्तुपटा बालाव सेटा बुखाते पावाछि ना। नाशो निरिजेर बेश कटा चिकित्सा करते पावर। किस्तु राजामशाहीके कोनटा देव? शोकनाशो? ना बुखिनाशो? नाकि डेलकिनाशो?'

मस्त्रीमशाही किस्तु बलवार आगेहि राजपण्डित बिरस्त हये बललेन, 'नाशो दिये हवे ना नदि। नाशो तो बिनाश। आमरा तो बिनाश चाहि ना। डुमि दियिरे आने ने सिरिजेर उस्तु खोजो बदि। राजामशाहीयेहेर याग दियिये आनो।'

मस्त्रीमशाही कपाले भाऊ फेले धमथमे गलाव बललेन, 'ठिकहि। राजवर्दि आपनि आर देवि करवेन ना। बेशि देवि बलाले सर्वनाश हये यावे। राजामशाहीयेहेर याग फिरिरे आनत्तेहि हवे। ये करेहि होक आनते हवे। आपनि उस्तु बानान, नहिले अपनार कपाले दृढ़ आहे। एते टाळा माहिने दिये राजदरवारे तो आपनाके एमान राखा हयानि। आर मात्र एकटा दिन समर पावेन। यान एकमही प्रकृत होने।'

मस्त्रीमशाहीयेहेर उमकि शुने राजवर्दि खुब घावडे गोलेन। तिनि तडिघडि बाड़ि दिये 'दियिये आनो।' निरिजेर उस्तुधेर तालिका खुले बनलेन। तालिकाय अनेक किस्तु फिरिये आनवार कथा आहे। बिदे, दूम, फूटि, शास्ति। किस्तु याग दियिये आनवार कोन ओ कथा तो नेहि। ना थाक। या शृंशि एकटा बानाते हवे। नहिले निजेर प्राप निये टानटानि हवे। मस्त्रीमशाही छेडे कथा बलवे ना। राजामशाहीके ये एखन मस्त्रीर नालिश करवेन से उपायाओ नेहि। नालिश शुने राजामशाही हयातो हासते हासते मस्त्रीके हातेर नेहा करवार शास्ति देवेन। ताहि एकटा उस्तु चाहि।

राजवर्दि तैरि कराते बनलेन। 'उस्तुपेर नाम 'बुहुहरिस्त्राधण'। ऐ उस्तु बानानोर फर्मला हल—हरिहराचर्ष आधासेर, तेउत्तिर्च चारिपल, हरत्तुकि चर्ष चारिपल, चिनि आड़ाइ सेर। सद्दे दारवदिराचा, मुद्दा, वमानि, बनदामिनी, चिता, कन्टकी, कुवाजीरा, पिपूल...।'

(b)

তিনি পুরুরের নিকে তাকিয়ে ডাকাতদের উদ্দেশে গজনি ছাড়লেন। 'এখনও
বলছি, হারামজাদারা উঠে আয়। নইলে পরে ফখন ধরব, পিটিয়ে বিচুক্ত লাশ
বানিয়ে ছাড়ব।' বলেই আকাশের নিকে বন্দুকের মুখটা তালে বারকয়েক ট্রিপসেন। সঙ্গে সঙ্গে আওয়াজ উঠল। বুম-বুম-বুম—

'কনষ্টেবলরা যেন উৎসাহ পেয়ে গেল। বড়বাবুর সেখানের তারা ও বন্দুকে
বোঝা টিপতে লাগল। সেই বুম বুম আওয়াজ।'

আশপাশের ডালপালা ওয়ালা গাছগুলোর মাথায় যে পাখিরা ঘুমোচ্ছিল,
আচমকা গুলির শব্দে তাদের ঘূম ছুটে গেছে। দারশ ভয় পেয়ে তারা রকমারি
আওয়াজ করে ঝাঁকে ঝাঁকে গাছের মাথার ওপর উড়তে লাগল।

শহরের এদিকটা ইল মশাদের খাসতাঙ্ক। এতগুলো মানুষ নাগালে পেয়ে
তারা ঝাঁপিয়ে পড়েছে। শরীরের যে সব অংশ খেলা, যেনন গাল, গলা কপাল,
হাত—সেগুলো তাদের টাপেটি।

পুরুরের এপার ওপার, ডাল পথ, বী-পাশ থেকে চাচাশ চটাশ আওয়াজ
আসছে। মশা কামড়ানেই পাহারাদররা চাপড় কষাচে। নানারকম আওয়াজ
ভেসে আসছে—'উ' 'আ', 'জালিয়ে ফেললে বে', 'ইত্যাদি।

পুরিশের ওরবন্দন্ত অবিসার ইলেও বড় বাবুকে পর্যন্ত রেহাই দিছে না
মশরো। এ এমন শক্রপঞ্চ যে গোলাওলি চালিয়ে টিট করা বার না। নিজের
গালে কপালে অনবরত চড় কষাতে কষাতে মাঝে মাঝে দুতিন লাকিয়ে উঠে
চিন্তুর ছাড়লেন, 'ওরে বাবারে, তল ফুটিয়ে ফুটিয়ে একেবারে কাঁধ। সেজাই
করে ফেললে—' একটান কামড় বা ওয়ার ফাঁকে ফাঁকে তিনি অবশ্য বলেছেন,
'কষ্ট হচ্ছে চিকই, তবে এ একরকম ভালোই ইল। হয়তো আমরা সবাই ঘুময়ে
পড়তাম। মশাগুলো ঘুমোতে দিল না। একবার চোখ বুজে এলে ডাকুগুলোর
পেরাবারো। টিক ভেঙে যোত।'

বিন্দু, নাটু আর মাটু বড়বাবুর কাজাকাছি দাঢ়িয়ে ছিল। তারা ও মশার কামড়ে
কালাপালা। ওরা জানে নন্দরা ধারে কাছেই আছে।

বিন্দু ঘুব নীচু গলায় ডাকল, 'নন্দদা—'

তার কাঁধে একটা কলকনে থাক্কা হাত এসে পড়ল। নন্দ হিমস্ফিস করে বলল,
'কী হল?'

'মশারা তো আমাদের ছিড়ে আচেছে। তোমাদের কী হল?'

'আমরা দিলি আছি। তোদের মতো আমাদের কী রক্তমাংসের শরীর আচে?
তল ফেটিবে কোথায়?'

'তোমরা মাইরি ফাস্ট কেলাস আছ। এদিকে আমরা কামড়ে সাবাড় হতে
চলেছি। সকল অদি আমরা টিকব না। এখানেই লাশ হয়ে পড়ে থাকব।'

'মশারা কি বাধ? বাধের কামড়ে মানুষ মরে। মশার কামড়ে জ্বালা জ্বাল
করে, তবে মানুষ মরে না।'

বিন্দুর একটু বাগই ইল। তারা অতিষ্ঠ হয়ে উঠেছে। আর নন্দ কিনা বকর
বকর করে চলেছে। সে উত্তর দিল না। বরফের মতো থাক্কা হাতটা বিন্দুর
কাঁধেই রয়েছে। একটু চাপ দিয়ে নন্দ বলল, 'সেই কথাটা জানিস!'

(c)

অ

লিপিক্ষের সময় এনেই পদক অর্পণ মুকুর্গ গড়া মহাভাবকে দেখে মহান বীর্তির কথা বরবার উঠে আসে। তা হেটেষ্ট খো অন্য আর—এ পদক তব করাই পাখির চোখ থাকে সমত্ব প্রতিযোগীর। হাঁড়া দুনিয়ার ভালীকেই মানুষ মনে রাখে, পরাভিক্ষকে ভুলে যায়। তবে উল্লটোও কিছু কেজে হয় বই কী? খোলা মাঝে বিশ বিছু প্রতিভিত্তি হাঁড়াবিদ আছেন যাদের মানুষ আজও মনে রেখেছে। অগভ ভুলে গোছে বিজয়ীকে।

১৯০৮—এর মধ্যে অলিপ্পক। বিটিশ রাজপরিবারের অন্যরোধে সেবার মারাধন দৌড় শুরু হয়েছিল উইল্সন কাসেল থেকে। শেষ হয়েছিল অলিপ্পক সেটিডিয়াম। শোনা যাব দাঙ্গপরিবারের তেলোমেয়ের এই এভিওসিক দৌড় দেখতে ভাস্ব উৎসাহ ছিলেন। তাই এমন আয়োজন।

দৌড় শুরু হতে দেখা গো যাগে চালেছেন তিন বিটিশ সৌভাবিন চার মাইল অতিক্রান্ত হওয়ার পর দেখা গো ওরের বাচাকারি চলে এসেছেন দক্ষিণ অফিস অফিসকার হেকেরন। তার পেছনেই পোচ্চা ভোজ্জ্ব পিয়েত্তি। নব ফুরিয়ে যা ওয়ারা মাটিতে লুটিয়ে পত্তন কর ইয়েজ। কিন্তু অপ্প দৃষ্টি বিটিশ আগেস্ট প্রশংসন দেবিত্বেছেন। পনেরো মাইল পর্যন্ত রোডে দৃঢ়নেই বাস পড়েন। সবার আগে এবার হেকেরন। তার বিক পেছনেই ইতালিয়ান কার্তিন মিয়াই ওলা ভোজ্জ্ব পিয়েত্তি।

পদক জয়ের যান্তে উর্বরাদে দোভাসেন দৃষ্টি সেটিলিস। ১৫ মাইল পথ দেখ। বাবি আর এক মাইল। দূরে দেখা যাচ্ছে অলিপ্পক সেটিডিয়াম। ভোজ্জ্ব চপকে গোলোন হেকেরনকে। উপর্যুক্ত লিপুল জনতা পিয়েত্তির সমর্থনে ভৱবন সিতে শুরু করেছেন। বিষ্ট একি বরাসেন পিয়েত্তি। প্রচণ্ড কাস্টিতে মানুষটি যেন গোথে কিছুই আর দেখতে পাচ্ছেন না। যাখাটা কীবল পিয়েত্তির করীত। মাতিভূম হয়ে গো ভোজ্জ্ব আগস্টেন তিনি। বানিকটা সিয়ে সর্বশান্তি হারিয়ে মাটিতে চলে পত্তেন। ওলিকে ততক্ষণে তিন মার্কিন আগ্রহিত সেটিডিয়ামের

কাহকাছি চলে এসেছেন। তিনি হেতু, ওয়াল্টেন ও শ্রী যোবস আগে অগ্রে দেবিত্বেছেন। অসংযাক পিয়েত্তির সহায় করতে এপিয়ো যান কয়েকজন কর্তব্যারত বাজি ও তাজল। ওখানেই পাট গোল তামতম ভুল।

অলিপ্পকের আসরে কেনও প্রতিযোগীকে সামনাতম সাহায্য করানেই সে প্রতিযোগিতায় বাতিল বলে গণ্য হয়। সাহায্যকারীরা ভোজ্জ্ব কে হাত ধরে ভুলে বাড় করিয়ে মুখটা খুরিয়ে সামনে দিকে করে দিলেন। টলাতে টলাতেই ভোজ্জ্বে আবার ছুটতে শুরু করানেন। অনাদের পেছনে কেবলে প্রথমে ধূরা তিনি হেজবে প্রায় ধূর দেখেছেন। বিষ্ট আবু পারানেন না। সমাপ্তির একেবারে মূলে হেজ টপকে যান ভোজ্জ্ব কে। আব মিলিট্র দাবো ভোজ্জ্ব ও সমাপ্তি সীমার সামনা আগে দৌড় শেষ করেন। তার পর আব নীড়াতে পারেননি। প্রচণ্ড কাস্টিতে মার্কিন কোলে তলে পত্তেন ইতালিয় আগ্রহিত। কয়েকজন মানুষ পিয়েত্তির অঙ্গান সেইটা চেলেটুলে সমাপ্তি দীর্ঘ পার করিয়ে দেয়।

(d)

গত বছর দার্জিলিং বেড়াতে গিয়ে
ঘোড়া নিয়ে বিশ্বী একটা কেচ্ছা হয়েছিল
বটে! রাস্তার ধস নামার শুভদের বেশ
দেরিই হয়েছিল দার্জিলিং পৌছতে।
হোটেলের ঘরে মালপত্র রেখে
খাওয়া ওয়া সেবে উঠতে না-উঠতেই
বিকেল নেমে এসেছিল চুপিসারে।
পাহাড়ের বিকেল বজ্জ কণহায়ী।
কুয়াশার চাদর জড়িয়ে কথন যে ঝুপ করে
সঙ্গে লেমে আসবে বলা মুশকিল।
শুভদের হোটেল থেকে মাল পাঁচ
মিনিটের হাতা পথ। প্রথমদিনে
বুড়িছেঁয়ার মতো মাল দর্শনটা অন্তত
যাতে সেরে ফেলা যাব সেইজন্য দাদুর
আড়মার শুভরা সবাই মিলে গিয়ে হাতির
হয়েছিল ঘ্যালো। হালকা কুয়াশার
আন্তরণে ঘোড়া স্বপ্নের ঘ্যাল। পর্যটকরা
বিস্মাস মুড়ে ইতিভূতি ঘূরে বেড়াচ্ছে।
কেউ আবার লহু কাঠের বেঝঝলোর
বসে সৌন্দর্য উপভোগ করছে। দাদুও
সেই রবম একটা বেঝ খুঁজে নিয়ে তাতে
বসার উদ্যোগ নিতেই বিচ্ছিমাম হামলে
পড়ল। আবদারের সুরে বলে উঠল,
“টাকা দাও বাবা, ঘোড়ার চড়ুব।”

যামার কথার কটমট করে তার মুখের
দিকে তাকালেন দাদু, “দিঘার কেসটাৱ
তোৱ যে শিশু হয়নি, সেটা বেশ বুঝতে
পারছি। আখরো এখানে দিনচারেক
থাকব। ঘোড়া তে আৱ পালিৱে যাচ্ছে
না। তেমন হলৈ কাল এসে একসময়
চড়িস না হয়।”

কিন্তু মামাকে যেন ঘোড়াৱ পেয়েছে।
তক্কুনি না চড়া পর্যন্ত তার শাস্তি নেই।
তাই গলাটাকে কঢ়ণ করে বলল,
“ঘোড়াগুলো কাল না ও তো হাবতে
পারে। ধৰো, একসঙ্গে সবকটাৱ যদি
শৰীৱ থারাপ হয়। কিংবা কেৱলও
অনুষ্ঠানে সব কটাকে যদি একসঙ্গে গিয়ে
যাওয়া হয়।”

(e)

আর এই পারফরম্যান্সের ভেরে
আইসি সি ক্যাকিয়ে
বোলারদের তালিকায়
আবার এক নম্বরে উঠে
অগেন তিনি।

উপমহাদেশের আর-এক
স্পিনার পাকিস্তানের
ইয়াসির শাহ লর্ডস টেস্টে দশ
উইকেট বিয়ে এক নম্বরে উঠে
এসেছিলেন। সম্প্রতি তাকে
সরিয়ে আবার এক নম্বরে অঙ্গীন।
দেশের মাটিতে ভারতীয়
স্পিনারদের দাপট নিয়ে কথনও
কোনও প্রশ্ন ছিল না। কিন্তু
বিদেশের পিচে সেই স্পিনারদের
পারফরম্যান্স কেমন যেন হারিয়ে
যায়। আবহা ওয়া, পিচ তার একটা
কারণ। অঙ্গীনও তার ব্যাতিক্রম
ছিলেন না। অঙ্গীন, শ্রীলঙ্কা,
ইংল্যান্ড, ওয়েস্ট ইন্ডিজ সফরে
গিয়ে সেভাবে সফল হতে
পারেননি তিনি। কিন্তু এই
দলগুলোর বিকাশেই ভারতের
মাটিতে দুর্ধৰ্ষ পারফরম্যান্স তার।
কিন্তু এবাবে ওয়েস্ট ইন্ডিজ
সহরের প্রথম খেকেই ভারতীয়
স্পিনাররা যেন অন্য কোনও
জাদুকাটির ছোঁয়ায় জগে উঠেছে।
অঙ্গীন তো বটেই, অসিত গিশ,

রবীন্দ্র জানেজা এই তিনজনকেই
সিরিজে অনেক বেশি আগ্রাসী
এবং ভয়ের লাগছে। এর পিছনে
নিশ্চিতভাবেই ভারতের নতুন
কোচ অনিল কুম্হলের একটা বড়
অবদান রয়েছে।
কেরিয়ারের শুরুতে তামিলনাড়ুর
হয়ে অলরাইন হিসেবেই
অঙ্গীন দলে ডাক পেতেন। কিন্তু
আস্তর্জাতিক মধ্যে বোলার
হিসেবেই তাঁর খাসি। এখন
ধীরে-ধীরে ব্যাটসম্যান হিসেবেও
নিজেকে তুলে ধরছেন তিনি।
২০১১ সালে দিল্লিতে ওয়েস্ট
ইন্ডিজের বিরুদ্ধে প্রথম টেস্ট দলে
ডাক পান অঙ্গীন। তারপর থেকে
তিনিই ভারতের সবচেয়ে সফল
বোলার। ভারতীয় বোলারদের
মধ্যে টেস্ট ক্রিকেটে সবচেয়ে ত্রুটি
৫০, ১০০ এবং ১৫০টি
উইকেটের মাইলফলক হুয়েছেন
তিনি। এই তামিল বি-টেক
ইঞ্জিলিয়ারকে এখনই ভারতীয়
দলের সহ-অধিনায়ক করার দাবি
উঠেছে। তবে সবে ৩৩টি টেস্ট
ম্যাচ খেলেছেন অঙ্গীন। এখনও
অনেক পথ চলতে হবে তাকে।
অনেক মাইল ফলক পেরোতে
হবে তাকে।

(f)

কালীঘাট ষ্টেট্রো স্টেশনের সিডি দিয়ে নামতেই শব্দটা শুনতে পেল
বৃষ্টি। ন'টা চৌগুলির টেল প্ল্যাটফর্মে চুকে গেছে। বৃষ্টি একটু অসহায় বোধ
করল। আজ সে অন্য দিনের মত তাড়াহড়ো করে নামতে পারবে না।
শাড়িতে সে কোন সময়ই খুব স্বচ্ছ নয়। স্টার্ট ইউজ, সালোয়ার কামিজ বা
প্যান্ট শার্টই তার নিত্য দিনের পোশাক। আজ সে ইচ্ছে করেই শাড়ি
পরেছে। আজকে সে অন্য দিনের থেকে নিজেকে পৃথক করে রাখবেই।

আজ খুব সকালে ঘূম ভেঙে গিয়েছিল বৃষ্টির। মধ্য হেমন্তের ভোরে
তখনও ঘর জুড়ে ছড়িয়ে ছিল আগের রাতটা। দিন আসার আগে রাত
শেষবারের মত ছুয়ে ছুয়ে দেখে নিজেছিল সব কিছু। ভোরের দিকে এ সময়
বেশ হিম ছিম তাব। এখনও যদিও সেভাবে জাকিয়ে ঠাণ্ডা পড়েনি, আসি
আসি করেও শীত রোজ দোঁমনা হয়ে একটু করে এগোছে পিছোছে তবু সে
যে আসছে সেটা স্পষ্ট টের পাওয়া যায়। এ সময় ভোরের পৃথিবী সম্পূর্ণ
নিন্দন ধাকে। এ সময় পৃথিবীতে সব কিছুই বড় পরিত্র। এরকমই একটা
সময়ে বাইরে পাঁচিলের গায়ে একটা ছোট পাখি পিকাপিক ডেকে উঠেছিল।
সেই ভাবেই চমকে বিছানায় উঠে বেঁচেছিল বৃষ্টি। ঘুমের শেষ রেশটুকু কাটার
সঙ্গে সঙ্গে মনে পড়ে গিয়েছিল কঠাটা। মুছতেই শরীর জুড়ে অচেনা শিহরন,
আশ্চর্য অনুভূতি।

... শী উইল বি ইন দা কাস্টিডি অফ হার মাদার টিল শী অ্যাটেইনস হার এজ
অফ এইচিন.....

যত দিন না বৃষ্টির আঠেরো বছর বয়স হয় ততদিন সে মায়ের হেপাজতে
ধাকবে। যত দিন না বয়স আঠেরো বছর হয়। যতদিন না.... তারপর ১
আঠেরো বছর বয়স হলে ?

ওই শব্দ কটা এখনও বৃষ্টির মনের ভেতর ঘুরপাক খেয়ে চলেছে। কেউ
যেন ধাক্কা দিয়ে বার বার মনে পড়িয়ে দিচ্ছে কথাটা। আজকেই। তবে কি
কথাটার বিশেষ কোন উদ্দেশ্য আছে! নইলে অত ভোরে আজ ঘূমই বা ভাঙ্গবে
কেন্দ্র । জীবনে খুব কম দিনই এত সকালে ঘূম থেকে উঠেছে বৃষ্টি।

(g)

জয়া জুনিপার গাছের টবের দিকে এগিয়ে গেল। গোড়ার মাটি শক্ত জমাট বৈধে গেছে। ছেটি একটা লোহার শিক তুলে জয়া গাছটার গোড়া খোঁচাতে শুরু করল। বাবার ওপরও টান কি তবে কমে যাচ্ছে বৃষ্টির এ অথচ এই মেয়েটি কী ছটফটই না করত বাবার জন্যে! কোর্টের রায়ে সপ্তাহে একদিন মেয়েকে নিজের কাছে নিয়ে যাওয়ার অধিকার পেয়েছিল সুবীর। একদিনই। বিবার এলেই মেয়েও সবগুল থেকে সেজেগুজে তৈরি। গাড়ির হন্দ শুনলেই ছুটে বেরিয়ে যেত বাইরে,

—বাবা এসেছে। আমার বাবা এসে গেছে।

জয়া কী যে কাটা হয়ে থাকত সেই সব দিনগুলোতে! যদি বৃষ্টি আর না ফেরে? যদি বাবার কাছেই থেকে যায়? সুবীর আবার বিয়ে করার পর অনেকটা নিশ্চিন্ত বোধ করেছিল।

মেয়ে যাত্রুক্ষ থেকে বেরোতেই জয়া প্রশ্ন করল,

—তোর অন্ধদিনে এবারও বকুলা কেড় আসবে না সঙ্কেবেলা?

বৃষ্টি নিষ্পত্তি তাকাল জয়ার দিকে। যেনেজারিপ করছে মাকে,

—শুনলেই তো সঙ্কেবেলা থাকব না।

জয়া অপ্রস্তুত। মেয়েও তবে অতঙ্ক তাকে লক্ষ করছিল। কথা ঘোরানোর চেষ্টা করল,

—তোর অন্য কাল একটা ফিরহন কিনে এনেছি। দেখেছিস?

—দেখিনি। দেখে দেব।

বৃষ্টি ঘরে চুক্ত গেল।

মেয়ের গলায় পরিষ্কার ঝাঁঝ। মাঝে মাঝে এভাবেই মুখিয়ে ওঠে আভকাল। ভালভাবে কথাই বলতে চায় না।

নিখিল বলে, —ও কিছু না। এ বয়সে ওরকম একটু আখ্টু হয়। মা বাবার কথা শুনতে ভাল লাগে না, মনোমত সব কিছু না পেলে বিরক্তি আসে। নিজের কথাই তবে দ্যাখ না, ওই বয়সে বাবা মা'র কথা শুনে চলতে তোর ভাল লাগত?

(h)

আর-জন্ম প্রামে ছিলাম, আসছে তবি বাপসা হয়ে,
মাঠ-জপল ছিল অচেলা, পাশেই নদী যাচ্ছে বয়ে।
সেই নদীটির নাম ‘বংশী’, ‘বংশাই’ তা শোকের মুখে,
ঘাসিয়ে দাপাদাপি করে চান করেছি নদীর বুকে।
জিনিসভূতি নৌকো আসত নানা বঙ্গের পাল সাজিয়ে,
পানিয়ে বেত আলতে ভেসে, কেউ বা কলের গান বাজিয়ে।
চাকার মোটর-লপও একটি আসত-বেত বাজিয়ে বাঞ্চি—
ভাক্ত যেন আমাদেরই, আমরা যেন দোড়ে আসি।
নৌকাতে হাল ধরে মাঝি গাহিত উদাস ভাটিয়ালি—
সেই নদীটির তুলি এখন মনে আমার ভাসছে খালি।
তার পাশে পাঠশালা ছিল, পড়তে পড়তে নদীর দিকে
মন চলে যায়, খেটের সেখা মুছে ফেলি আবার লিখে।

ওপারে হাটি, চালার সারি, নিবৃম থাকে আর-দিনে সে,
হাটের দিনে দুদিক থেকে সারি সারি নৌকা এসে
ছেয়ে ফেলে নদীর দীমা, বেচাকেলার দব কেলাহল
জল ডিঙিয়ে পাঠশালাতে পৌছে আমায় করত পাগল।
সমস্ত দিন কেটে যেত হাকাহাকি, হটগোলে।
সন্ধে হতে শূন্য দে হাটি, নিবৃম ঘূরে পড়ত ঢলে।

বাড়ির সামনে অনন্ত মাঠ, খেতের সঙ্গে খেত ভুড়েছে,
মাঝখানে তার মাটির রাস্তা দূরের প্রামে মিলিয়ে গেছে।
তার ওপরে বর্ষা বখন আসত রে ভাই মেঘ উড়িয়ে,
আকাশ ঢেকে, বাজ ফেলে, আর হাড়ভেজানো বৃষ্টি নিয়ে—
সে ছিল এক ছানা-উৎসব, বাড়ের মধ্যে নেতাম তুটে,
জ্বান করেছি বৃষ্টিতে আর বাড়ের মধ্যে লুটিপুটে।
সেই বড়, সেই বৃষ্টি বৃঝি জীবন থেকে মুছেই গেছে,
আমতলাতে আম কুড়োনো—সেই স্মৃতিও পার হয়েছে।
বর্ষা ছিল অজার, তাতে কই মাছেরা পথের ওপর
মিছিল করে উঠে আসত, সবাই বলত, ‘আমাকে ধর’।
আমাদের আর পায় কে, আমরা তুলে নিতাম সব টিপাটিপ,
ক-দিন ধরে রামাধরে চলত ভেজে কই-উৎসব।

(i)

—তুমি হেতুলানা ভা ওয়াল ন এ!...নও মান্দা তুমি আমার!...ত আম ইউ?*

ফখন আমাদের দীর্ঘদিনের বিশ্বাস, দীর্ঘদিনের জানা সত্তিগুলো একেবারে মিথ্যে হয়ে যাব তখন হঠাৎ আমরা প্রতিবাদী হয়ে উঠি আব বড় নিরাপত্তাধীনভায়ও ভুগি। বিকেনের অবস্থাও টিক তাই হয়েছিল। কারণ, সামানের ঢেলে বসে থাকা এই প্রাণী—যে ধৰণের সাদা, যার গোটা দেহটা পটকাটির মতোই প্রায় রোগা বৎশ পরম্পরায় মাস্ক আটুফির কারণে, পায়ের গঠন স্থিক সেই কাদামাটিতে দেখা পায়ের ছাপের মতোই...সবচেয়ে বড় কথা যে কিনা এই পৃথিবীরই জীব নয়—তাকেই এভাস্ন সে মা বলে দেনে এসেছে।

“কিন্তু, ঢুপ করে থেকো না তো! বলো তো সত্তিটা কী? তুমই হেবেছ না বাবাকেই কেনই বা আমার মা হওয়ার চেষ্টা করছ? এই পৃথিবীতেই বা পা রাখলে কেন, বলো?” বিকেনের গলার উভেভাব, চোখ তলছল।

আমি কাউকে মারিনি, বিলিভ মি, তোমার বাবা কখনো ছিলেনই না। ও তো একটা আভাসভূত কল্পিতার আবিষ্কৃত-এ বানানো ছবি বেওয়ালে টাঙ্গানো।—প্রাণীটা তার অধিক ব্যবহারের কারণে বৃক্ষপ্রাণু সেরিপ্রাল কর্টেজ-বিশিষ্ট মাঝটা নীচু করে ছল্পত্ব চোখে ভরাটি গলায় বলল—‘আভকের পরে যদি আমাকে এই পৃথিবী ছেড়ে চলে যেতে হয়, তবুও তুমি হবে আমার জীবনের সবথেকে বড় পাতলা (কষ্টের হাসি)... আসলে, আমি তো পৃথিবীর বাদিনাই ছিলাম আগেও; হলই না হয় সেটা ৩০১৬ সালের পৃথিবী...হস্যামই বা আমি এখনকার মানুষের পরবর্তী উন্নত প্রজন্ম ‘হোমো প্রেইসিস’...’*

ছেটবেলা থেকেই আমার ধৰণা ছিল, যদি আমি সবাইকে ভালোবাসা দিতে পারি, সবার পাশে থাকতে পারি, তবে আমিও সবারে নিজের পাশে সবাইকে পাব। কিন্তু এই দৃঢ়মন্ডলাভাবটোই আমাকে সবকিছু হারাতে বাধ্য করেতে। ওই পৃথিবীতে আমার আর আমার হাজবান্ডের দিন খুব খারাপ কঢ়েছিল না। যিক তোমারই বয়সি এক ছেলেও ছিল আমাদের। মালিগন্মাণ্ড সেল ধৰংসকারী একটা উপকারী অঙ্গোলাহৃষিক ভাইরস-এর ওপর রিসার্চ করতিলাম আমাদ্বা। আমি, আমার হাজবান্ড এবং বোকেতু আমাদের সত্তিক উন্নততর, তাই পনেরোত্তেই রিসার্চবলাৰ হওয়া আমার হেলে—এই তিনজন মিলে। রিসার্চের পাশা পাশা ওদের ভাব্য খালু বানানো, কয়েকো শরীর খারাপ হলে রাত জেগে তার দেখভাল করা—কেনেটাত্তেই এতটুকু ব্যাপ্তি রাখিনি।

স্বপ্ন ছিল, এই ছোট ফ্যামিলিটার যেটুকু সমস্যা-অস্থান্তি ছিল, সব সবিহো ফ্যামিলিটাকে গুছিরে ফেলতে পারাব। কিন্তু সাফল্য আমার কপালে ক্ষেত্ৰ হাজবান্ড আৰ হেলে—মাত্র দুজনেই নাম রেইন রিসার্চ পেপারে, ক্যান্সারের প্রতিযোগীক আবিস্থারের ক্ষেত্ৰিক। আমার নাম খালুই না, উপরস্থ ওৱা আমাকে পুরোপুরি উপেক্ষা কৰে গেল; আমাকে ছেড়েই চলে গেল ওৱা আওয়ার্ড নিতে। ভীষণ মানসিক আঘাত দেয়েছিলাম। বা রিসার্চের সম্মান পেলাম, না অবিস্মিন্ত—মা-র। উন্নত হওয়ার সঙ্গে সঙ্গে জগত্তা যেন অনেক বেশি স্বাধীনেয়ী, বাস্তিক হয়ে পড়েছিল।

রাগে-দৃঢ়থে টিক কয়েই নিই, এই পৃথিবী ছেড়ে চলে যাব। মহাকাশের ওয়ার্মহোলের মধ্য দিয়ে প্যারালাল ডায়মেনশনে যাবো অমাদের কাছে ন হুন নয়। চলে আসি এই সমান্তরাল বিশ্বে, বেগানে তখনও ২০০১ সাল চলচ্ছে। এই পৃথিবীতে দ্যাত কৰিবার সময় আমার ভয়জাব (শিপ) যথেষ্ট ক্ষতিগ্রস্ত হয়েছিল। ‘মেটানেটেরিয়াল ক্লোকিং’ অন্ত কৰে সেটাকে অনুশৰ্ক কৰে রেখে,

আমি কালো কমপড় মুড়ি লিয়ে চারপাশটা ঘুরে দেখে বোবাবার চেষ্টা কৰিব।

2- निम्नलिखित का बांग्ला में अनुवाद कीजिए।

$$10 \times 2 = 20$$

(क)

अकेलापन घिनौना होता है। इसमें उदासी का हल्का सा धेरा होता है, आकर्षित कर पाने या रुचि जगा पाने की अपर्याप्तता होती है इसमें। कई बार आदमी इसकी वज्रह से थोड़ा शर्मिदा भी होता है। लेकिन कुछ हद तक अकेलापन हर आदमी के लिए थीम की तरह होता है। अलबता, मेरा अकेलापन कुंठित करने वाला था क्योंकि मैं दोस्ती करने की सारी ज़रूरतें पूरी करता था। मैं युवा था, अमीर था और बड़ी हस्ती था। इसके बावजूद मैं न्यू यार्क में अकेला और परेशान हाल घूम रहा था। मुझे याद है मैं अंग्रेजी संगीत जगत की कॉमेडी स्टार, खूबसूरत जोसी कॉलिन्स से उस वक्त अचानक ही मिल गया था जब वह फिफ्थ एवेन्यू पर चली जा रही थी।

"ओह," उसने सहानुभूति पूर्ण तरीके से कहा, "आप अकेले क्या कर रहे हैं?"

मुझे ऐसा लगा मानो मुझे कुछ प्यारा सा अपराध करते हुए पकड़ लिया गया हो। मैं मुस्कुराया और बोला, "मैं तो बस, जरा दोस्तों के साथ लंच करने के लिए जा रहा था," लेकिन काश, मैंने उससे सच कह दिया होता कि मैं तब्दी हूं और उसे लंच पर ले जाना मुझे अच्छा लगता, सिर्फ मेरे संकोच ने ही मुझे ऐसा करने से रोका।

उसी दोपहर को मैं मैट्रोपॉलिटन ओपेरा हाउस के पास ही चहल कदमी कर रहा था कि मैं डेविड बेलास्को के दामाद मॉरिस गेस्ट से जा टकराया। मैं मॉरिस से लॉस एंजेल्स में मिल चुका था। उसने अपने कैरियर की शुरुआत टिकट ब्लैकी के रूप में की थी। ये धंधा उस वक्त बहुत फल फूल रहा था जब मैं पहली बार न्यू यार्क आया था। (टिकट ब्लैकी वह आदमी होता है जो थियेटर में सबसे अच्छी सीटें पहले खरीद कर रख लेता है और बाद में थियेटर के बाहर खड़ा हो कर फायदे में बेचता है।) मॉरिस ने थियेटर के धंधे में आशातीत सफलता हासिल की थी। इसका सर्वोच्च बिन्दु था उसके द्वारा बनायी गयी द मिरैकल जिसका निर्देशन मैक्स रेनहार्ट ने किया था।

मॉरिस स्लाविक था। चेहरा उसका पीला, और बड़ी बड़ी कंचे जैसी आंखें, बड़ा सा मुँह, और मोटे हॉठ। वह ऑस्कर वाइल्ड का भद्दा संस्करण नज़र आता था। वह बहुत ही भावुक किस्म का आदमी था जो जब बोलता था तो ऐसा लगता था मानो आपको धमका रहा हो।

(ख)

'अज्ञेय' (सच्चिदानन्द हीरानन्द वात्स्यायन) के तो वह शुरू से निकट, और उनके आत्मीय थे। वही उनको 'दिनमान' में लाए थे। धर्मवीर भारती, रघुवीर सहाय श्रीकांत वर्मा, विजयदेव नारायण साही, लक्ष्मीकांत वर्मा, कुँवर नारायण आदि के साथ उन्होंने बहुतेरा समय बिताया था। फणीश्वरनाथ 'रेणु' जैसे कलाकार से गरमाहट भरी मुलाकातें थीं। मनोहर श्याम जोशी जैसे विलक्षण रचनाकार 'दिनमान' में, उनसे रोज बतियाते थे। बाद की पीढ़ियों में कवि कमलेश, मलयज, जैसे कई रचनाकार उनके स्नेह भाजन थे। और इन पंक्तियों के लेखक को भी प्रचुर मात्रा में उनका प्रेम, स्नेह, मिला था। साठ सत्तर के दशक में, जब-जब 'दिनमान' का दफ्तर 10, दरियांगंज, दिल्ली में रहा, सर्वेश्वर जी, और मैं, शाम को वहाँ से सीधे मंडी हाउस आते थे। पैदल। रास्ते भर तब कोई न कोई मिलता भी जाता - कोई पत्रकार, लेखक, सामाजिक - राजनीतिक कार्यकर्ता, रंगकर्मी, पाठक - वे रुककर सबसे दो-चार मिनट बितायाते थे। उसका हालचाल पूछते थे। कुल मिलाकर यह कि कोई तीन दशकों तक दिल्ली में, उसके सांस्कृतिक जगत में, सर्वेश्वर जी की उपस्थिति बड़ी मूल्यवान थी। वह सबको सुलभ थे। और मंडी हाउस के चौराहे में, काफी हाउस में (कभी-कभार) कनाट प्लेस में उन्हें लोगों से धिरा हुआ देखा जा सकता था। वह यात्राएँ कम करते थे। पर, उनकी 'मंडली' बड़ी थी। विभिन्न प्रदेशों में फैली थी। राजस्थान, बिहार, उत्तर प्रदेश से जो भी लेखक-कवि-पत्रकार-सामाजिक-राजनीतिक कार्यकर्ता दिल्ली आता था वह जिनसे मिलने की इच्छा रखता था, उस सूची में सर्वेश्वर जी का नाम अवश्य होता था। नंदकिशोर आचार्य जैसे तब के युवा रचनाकार उनसे मिलने आते थे। इस सबकी याद है। अपने समय के चर्चित रंगकर्मी राजेश दिवेक, जिन्होंने बाद में फिल्मों में भी नाम कमाया, ('लगान' में उनके उल्लेखनीय काम की याद आती है)- भी सर्वेश्वर जी के प्रिय भाजन थे। मंडी हाउस में जिधर सर्वेश्वर जी जाते वह भी उनके साथ हो लेते थे। और लेखक-चित्रकार-सामाजिक-राजनीतिक कार्यकर्ता चंचल (जो अब अपने पुरुखों के गाँव में बस गए हैं) वह भी तो सर्वेश्वर जी के एक विशिष्ट सहयोगी थे। हमारे रंगकर्मी साहित्य प्रेमी मित्र, देवेंद्रराज अंकुर (भूतपूर्व निदेशक, राष्ट्रीय नाट्य विद्यालय) को भी सर्वेश्वर जी के साथ मंडी हाउस में समय बिताने की, और कभी-कभार दरियांगंज से मंडी हाउस तक पैदल आने की याद है। ये सारी चीजें तो मैं एक साँस में, एक ही बैठकी में, याद करता चला गया हूँ। नहीं तो सर्वेश्वर जी के

कामकाज की, उनसे मिलने-जुलने-बतियाने और सलाह माँगने वालों की सूची और भी लंबी है। और जिन कलाकारों-रचनाकारों से वे जुड़े, उनके लिए कभी न कभी, कुछ लिखा, किया। पलटकर रचनाकारों ने भी उनको किसी न किसी रूप में समादृत किया। मसलन, जे. स्वामीनाथन की धूमिमल गैलरी में आयोजित एक प्रदर्शनी में उन्होंने कविता-पाठ किया, अन्य कवियों के साथ। स्वामीनाथन ने उनसे प्रदर्शनी का उद्घाटन कराया। कैटलॉग में उनकी कविताएँ प्रकाशित की। हिम्मत शाह ने सर्वश्वर जी के कविता संग्रह 'खूँटियों पर टँगे लोग' के आवरण के लिए अपनी शिल्पकृति का एक चित्र दिया। और यह संग्रह सर्वश्वर जी ने 'चित्रकार मित्र जे. स्वामीनाथन को' समर्पित किया। इसी संग्रह के कई पृष्ठों में चित्रकार उमेश वर्मा के किए हुए रेखांकन प्रकाशित हैं। ब.व. कारंथ निर्देशित, गिरीश करनाड लिखित, नाटक, 'हयवदन' के लिए उन्होंने गीत लिखे। कुमुदिनी लाखिया और स्वप्न सुंदरी ने अपनी कुछ प्रस्तुतियों में उनकी रचनाओं का प्रयोग किया है। साठ-सतर की दशक की दिल्ली में चित्रकारों और रंगकर्मियों की आत्मीय बैठकों में उन्हें कविता पाठ करते हुए देखा-सुना जा सकता था। एक कविता पाठ तो उनकी कविता 'तेंदुआ' को सुनने के लिए विशेष रूप से आयोजित हुआ था, जिसमें तैयब मेहता, जैसे चित्रकार भी उपस्थित थे।